

Александар М. Савић
истраживач-сарадник
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
e-mail: acosavic1@gmail.com

https://doi.org/10.18485/ai_san_o_gradu.2020.ch9

94(497.11)“18“

Оригинални научни рад

ШЕСТ ЦАРСКИХ ГРАДОВА (1830–1867)*

Хатишериџима из 1830. и 1833. године Кнежевина Србија је стекла аутономни статус у Османском царству. Одредбама истих хатишериџа под ингеренцијом османске власти остало је шест утврђених градова у Кнежевини Србији: Београд, Шабац, Ужице, Соко, Смедерево и Фетислам (Кладово), и муслиманско/турско становништво које је живело у тим градовима и њиховој околини. Несугласице и сукоби између Срба и муслимана били су чести. Посебно у Београду, Ужицу и око Сокола. Ситуација је стабилизована 1862, односно 1867. године, када су турски гарнизони напустили Србију.

Кључне речи: хатишериџи, Османско царство, Кнежевина Србија, Порта, царски градови, муслиманско/турско становништво.

Хатишериџом¹ из 1830. године створена је аутономна Кнежевина Србија под сизеренством Осман-

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту *Српска нација – интегративни и дезинтегративни фактори* (ев. бр. 177014), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

1 Хатишериџ или хатихумајун је свечана султанова повеља потписана руком самог султана.

ског царства и руским покровитељством.¹ Српска Кнежевина је добила унутрашњу самоуправу, али се и даље сматрала саставним делом Царства. Србима је призната слобода вероисповести, избор митрополита и епископа, дато им је право да организују судство, држе војску и отварају школе, штампарије, болнице и поште. Српским трговцима дозвољена је слобода трговине у Османском царству. Србија је добила право да држи у Цариграду свог дипломатског агента – капућехају, чијим посредством ће се обављати неопходни послови са Високом портом.² Кнез Милош Обреновић (1815–1839, 1858–1860) потврђен је Хатишерифом у свом звању и признато му је право наследства престола према принципу првородства, што је било ближе одређено Бератом.³ Признањем Милоша Обреновића за наследног кнеза султан је посредно признао Србији статус Кнежевине. Кнез Милош је био први хришћан-

- 1 Права која је Србија стекла Хатишерифом из 1830. године била су заснована на осмој тачки руско-турског Букурешког мировног уговора (28. мај 1812). Ближе су била одређена V чланом Акерманске конвенције и Одвојеним актом (7. октобар 1826), након чега је Русија своју заштиту над Србијом претворила у „прави протекторат“. Шестом тачком Једренског мировног уговора од 14. септембра 1829. године, Порта се обавезала да „са највећом тачношћу испуни“ одредбе Акерманске конвенције које се односе на Србију. Султан Махмуд II (1808–1839) је најпре 30. септембра 1829. потписао Први хатишериф, којим је само објављено које ће привилегије Срби да уживају. Након тога уследиле су припреме и преговори за усвајање Другог хатишерифа, којим је Србија стекла аутономни статус. Султан је потписао коначни текст Хатишерифа 17. октобра 1830. (Љушић 1986: 1–6; Кудрявцева 2009: 29–71).
- 2 Висока Порта или Порта је термин који је током XVII и већег дела XVIII века означавао канцеларију великог везира. Од краја XVIII века, у дипломатском језику, овај термин је постао синоним за владу Османског царства, те је као такав коришћен у овом раду.
- 3 Берат, повеља, указ, диплома, султански декрет о именовању, додели положаја.

ски владар који је стекао право наследства престола у Османском царству (Љушић 1986: 6–14; Böreği 2001: 187–190; Özkan 2011: 23–25). Процес изградње српске аутономије завршен је издавањем Хатишерифа из 1833. године. Српском кнезу су дати на управу предели које је присајединио Србији у периоду од 1831. до 1833. године,⁴ а сума годишњег данка Порти, пресечена је на 2.300.000 гроша (Љушић 1986: 14–20).

Хатишерифима из 1830. и 1833. Османска власт била је ограничена на шест царских градова – Београд, Шабац, Ужице, Соко, Смедерево и Фетислам (Кладово), док је сва остала утврђења требало порушити. Турском/муслиманском становништву било је забрањено да борави на територији Кнежевине Србије ако не припада војним гарнизонима.⁵ Према Хатишерифу из 1830. остављен им је рок од годину дана да се иселе из Србије, пошто претходно распродају своја добра. Порта је издејствовала да се у Хатишерифу из 1833. рок за иселење Турака преиначи на пет година. Након петогодишњег рока, сво муслиманско становништво, изузев оних у београдској вароши, требало је да се пресели у градска утврђења или исели из Србије (Љушић 2001: 91–92).⁶

4 Реч је о територијама изван граница Београдског пашалука/Смедеревског санџака, које су се налазиле у саставу Устаничке Србије: Подринска, Старовлашка, Крушевачка, Параћинска, Црноречка и Крајинска нахија. Прикључењем шест нахија територија Кнежевине Србије је увећана за 13.300 km², тако да се српска Кнежевина у периоду од 1833. до 1878. простирала на територији од 37.740 km² (Љушић 1986: 22–40).

5 Муслиманско становништво у Кнежевини Србији, изузев београдског мухафиза и његове пратње, углавном није било турског етничког порекла. Српско становништво и историјски извори српског порекла, ипак су их, и поред тога, најчешће звали Турцима. Турчин је уствари био синоним за муслимана. У овом раду, како би се избегла честа понављања, биће коришћена оба назива као синоними.

6 Промене у руској спољној политици након закључења Ункјар-Искелесијског уговора између Русије и Порте, 8. јула

Хатишерифом из 1833. био је утврђен статус Београда, тј. суживот Срба и Турака у београдској вароши. Срби и Турци су могли слободно живети у вароши и бавити се трговином. У вароши је строго било забрањено ношење оружја свима, изузев представницима српске и османске власти. Било је предвиђено да муслимани морају поштовати српске полицијске прописе и да не могу подизати никакве грађевине изван вароши. Представници власти обеју страна били су задужени за одржавање реда и мира (Љушић 2001: 99–100; Özkan 2011: 31–32).

На челу османске управе у Кнежевини Србији налазио се београдски мухафиз, командант београдске тврђаве. Хатишерифима из 1830. и 1833. надлежност београдских мухафиза била је сведена на пет царских градова (Београд, Смедерево, Шабац, Ужице и Соко) и муслиманско становништво у Србији, изузев муслимана у Малом Зворнику и Сакару, који су се налазили под јурисдикцијом зворничког паше. Територија која се налазила под непосредном влашћу београдских мухафиза називала се у званичним актима Османског царства Београдски ејалет, док се територија Кнежевине Србије називала Српски ејалет или ејалет Србија. Шести царски град, Фетислам, налазио се под контролом мухафиза Аде Кале, који је био подређен видинском валији (Гавриловић 1846: 16; Пчелар 1857: 214–215; Rizaj 1970: 329–331).⁷

Најзначајније упориште османске власти у Србији био је Београд. Београдска тврђава била је највећа у Србији, а њена посада најбројнија. Поред војних објеката,

1833. године, имале су утицаја на Хатишериф из 1833, што је посебно било видљиво у одредбама којима се дозвољава Турцима да остану „на век“ у београдској вароши, док је осталима продужен рок за исељење (Гавриловић 1912: 464–481).

7 Под контролом мухафиза Аде Кале налазио се и Кастел (Форт Елизабет), утврђење на српској обали Дунава. Архив Српске академије наука и уметности (= АСАНУ), Историјска збирка (= ИЗ), 1402; *Шумадинац*, 1851, 62, 64.

у тврђави се налазио и конак београдског мухафиза. Београдски град делио је од београдске вароши Калемегдан – градско поље. Варош се делила на два дела – српску и турску. Из града се улазило у варош кроз четири градске капије: Сава, Варош, Видин и Стамбол капију. Кроз прве две капије улазило се у српску варош која се простирала према Сави, док се кроз друге две улазило у турску варош која се простирала од данашње Васине улице према Дунаву. На простору турске вароши и утврђења налазило се 15 џамија, од којих се само у двема није обављала верска служба. Шеснаеста џамија се налазила изван турске вароши, те је због запуштености названа Батал-џамија (Милићевић 1903: 26, 27–28, 37, 44, 46–47, 50; Перуничих 1964: 672; Пејтон 1996: 38–42, 45–46; Пауновић-Штерменски 2015: 65–74).

Француски дипломата Боа ле Конт, који је боравио у Београду 1834. године, проценио је да у Београду има око 6.000 Турака. Поред тога, наводи да је у београдској тврђави било 300 тобџија (Новаковић 1894: 16). Према подацима до којих су дошли српски органи власти, 1836. године у турској вароши је било 1.388 ожењених, 1.322 бећара и деце, док је у тврђави било смештено 230 тобџија, 700 низама⁸ и 174 сејмена⁹ (Перуничих: 1964: 672). Године 1838. у београдској вароши је било 2.700 Турака, у граду их је било 1.720, а градска посада је бројала 1.828 војника и официра (Куниберт 1988: 221). Четири године касније дошло је до смене војника у београдској тврђави, а нови београдски гарнизон бројао је 2.168 људи. Године 1843. број градске посаде износио је 1.600 низама, а 1848. 1.800 низама (Кркљуш 2009: 10).¹⁰

8 Низам, редовна османска војска.

9 Сејмени, стражари, пандури.

10 Архив Србије (= АС), Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење (=МУД-П), 1842, Ф V, Р 91; 1843, Ф XII, Р 165.

Према процени извршеној 1843/4. наведено је да у Београду има 860 турских кућа и 5.800 Турака (Гавриловић 1846: 15). Француски конзул у Београду процењивао је 1862. да у вароши има 3.282 мушкараца, жена и деце, око 500 бећара и око 2.500 низама у тврђави. Самим тим у Београду је било 6.282 Турака.¹¹ На основу изнених података може се закључити да је укупан број муслиманског становништва у Београду зависио од величине градске посаде. У београдској вароши било их је око 3.000. Приметно је да је градска посада повећавана у критичним ситуацијама, тј. у време Вучићеве буне (1842) и уочи бомбардовања Београда (1862), о чему ће касније бити више речи.

Највећа концентрација муслиманског становништва после Београда, била је у Ужицу, које је раније носило епитет „Малог Цариграда“. У ужичкој вароши живело је заједно српско и турско становништво, а изнад вароши „бдила је како какав вечити стражар“ ужичка тврђава, снабдевена градском посадом и артиљеријом. Тврђава, саграђена на стрмовитом гробу, била је четвороугаоног облика са кулама и запуштеним и оронутим зидинама, али је ипак и поред тога могла да представља опасност за српско становништво у вароши (Пејтон 1996: 116–123; Каниц 2007: 501–502). Средином 40-их година

11 АСАНУ, Исписи Гргура Јакшића (= ГЈ), 12577/Б-9, Тасте – Ту-внелу, Београд, 8. јул 1862. У литератури се често наводи податак да је 1862. године османски гарнизон бројао до 4.000 војника. Међутим, треба указати на чињеницу да су у тај број поред регуларних трупа, биле укључене и београдске јерлије, тј. муслиманска мушка популација која је била настањена у београдској вароши (види: Јакшић, Вучковић: 115; Леовац 2015: 84). Што се тиче муслиманске популације настањене у вароши, Џон А. Лонгворт, британски конзул у Београду, изнео је сличан број као и француски конзул, тј. наводи да је у вароши живело 630 породица, односно 3.270 лица (Ристић 2008: 219).

у Ужицу је живело 3.695 муслимана и само 707 Срба. Досељавањем муслимана из Босанског ејалета број муслиманске популације се повећао, тако да их је крајем 50-их година било 5.010, док је број Срба порастао на 1.746 (Гавриловић 1846: 297–298; Voué 1854: 9; Обрадовић 1858: 312; Игњић 2011: 26, 49).¹²

Соко, „град и замак изграђен на великој стени“, његови житељи и околно муслиманско становништво с поносом су називали: „Осат кале“, „харем султанов“ или „цура султанова“. Удаљен два сата од Дрине, Соко град је имао изузетан географски положај. Прилаз граду једино је био могућ са североисточне стране, путањом са планине Рожањ, на којој се нису могла мимоићи два товарна коња. Соко је био синоним непобедивости, један од последњих упоришта османске власти у нововековној Србији и једини град на територији Београдског пашалука који српски устаници нису успели да заузму током Првог српског устанка (1804–1813). Муслимани из Сокола и околине с поносом су истицали неосвојивост соколске тврђаве: „Шабац се узима, Семендра се узима, а Биоград је већ кућа од ратова: али се Соко не узима. Туче га Нијемац, па му ни креча не оби; туче га Карађорђе, па му ништа не учини; туче га Коџа-Милош, па узалуд! Светац не да Сокола!!!“ (Милићевић 1866: 15–16).

Соколски Турци су били сконцентрисани у соколској тврђави и околним селима. Године 1832. Турци су живели у 28 села око Сокола. Према подацима српских власти у соколским селима је живело укупно 2.594 фамилија.¹³ После обнародовања Хатишерифа из 1833.

12 АС, Лични фонд Илије Гарашанина (= ИГ), 280; Министарство иностраних дела – Инострано одељење (= МИД-И), Ф II, Р 15; Народна скупштина (= НС), 1858, Ф I, Р 112.

13 АС, Кнежева канцеларија (= КК), XXVIII, 190.

кнез Милош је решио да отпочне исељавање подринских Турака, па самим тим и Турака који су живели у соколским селима. Исељавање је спроведено у периоду од 15. до 28. јула 1834, тако да је највећи део турског становништва, изузев Малог Зворника и Сакара, исељен у Зворнички санџак, док су се Турци из оближњих села, Алуге, Пећи, Бучја и Козла, склонили у утврђење. Будући да су им током акције исељавања биле разрушене куће, српски кнез је пристао да Турцима из четири поменута села надокнади штете, али под условом да куће могу градити само уз соколску тврђаву (Љушић 1986: 318–323; Özkan 2011: 35–37). Од 1837. Турци су поново почели да се насељавају у појединим селима око Сокола која су напустили. Године 1850. процењивало се да је укупан број соколских Турака 2.123, док је десет година касније процењено да их има око 2.900.¹⁴

Турско становништво у Шапцу живело је у шабачкој тврђави и делу шабачке вароши, која се простирала унутар шанца тврђаве и имала два предграђа – Затрку и Баир. Шабачка тврђава је представљала линију неправилних и запуштених шанчева, који су незнатно били изнад околног тла. Простор између тврђаве и турског дела вароши звао се Шабачко поље. Тврђава је била невелика обимом, са четири запуштене куле и готово у рушевинама. Испред тврђаве стајао је „један зарђао, неупотребљив бронзани топ, који је разметљиво господарио улазом“. До тврђаве је водио трули дрвени мост. Број турске посаде у Шапцу износио је 500 низама на челу са бимбашом (Пејтон 1996: 73–74; Каниц 2007: 363). Укупан број муслиманског становништва процењен је 1843/4. на 1350, 1850. на 1.200, а 1862. на 1050 (Гавриловић 1846: 312).¹⁵

14 АС, МИД-И, 1845, Ф III, Р 178; 1853, Ф II, Р 15; ИГ, 741, 744, 763; МУД-П, 1860, Ф X, Р 161.

15 АС, ИГ, 714; АСАНУ, ГЈ, 12577/Б-9, Таста – Тувнелу, Београд, 8. јул 1862.

Муслиманско становништво у Смедереву било је сконцентрисано у смедеревској тврђави. Боа ле Конт наводи да је 1834. године у Смедереву живело 800 Турака (Новаковић 1894: 16), а десет година касније процењено је да у Смедереву има 150 турских кућа и 750 Турака, и 743 српске куће и 3.265 Срба (Гавриловић 1846: 246). Према проценама српских власти из 1850. у Смедереву је живело 150 турских фамилија, односно око 500 Турака, док француски конзул у Београду наводи прецизнију бројку од 520.¹⁶ Што се тиче саме смедеревске тврђаве, она није одавала утисак јаког одбрамбеног утврђења, већ оронулог здања које би се лако могло срушити. Немачки археолог Феликс Филип Каниц који је посетио тврђаву 1859. године, наводи, мало и претерано, да човек, када осмотри смедеревски град „има утисак да би био довољан један хитац из пушке па да се сва та накривљена старудија – чак је и џамија била од плетера, са дрвеним минаретом – претвори у гомилу праха и пепела“. Ипак, и поред тога, шест тешких топова са бастиона главне градске капије, представљали су потенцијалну опасност за српску варош (2007: 140).¹⁷

„Бедем ислама“, Фетислам или кладовски град налазио се на самој обали Дунава, узводно од данашњег Кладова. Утврђење је било петоугаоног облика, са јаким зидовима и шанчевима. Тврђава је била снабдевена са 55 топова. Унутар утврђења живело је муслиманско цивилно и војно становништво. Поред војних објеката и кућа, у граду се налазило неколико дућана и једна џамија (Пчелар 1857: 212). Подаци о броју Турака

16 АС, ИГ, 710; АСАНУ, ГЈ, 12577/Б-9, Тасти – Тувнелу, Београд, 8. јул 1862.

17 Џон Лонгворт, британски конзул у Београду, био је реалнији, тј. изнео је мишљење да би модерном артиљеријом смедеревска тврђава била разорена за неколико сати (Рајић 2013: 132).

у Фетисламу су различити. Године 1834. наводи се да их има 500 (Новаковић, 1894: 16), а десет година касније процењено је да у граду има 70 турских кућа и 374 душе (Гавриловић, 1846: 116–117). Илија Пчелар, писар Београдске царинарнице, наводи да је средином 50-их година у Фетисламу живело 86 фамилија, тј. 550 Турака (1857: 212). Према сазнањима француског конзула у Београду, у Фетисламу је 1862. године живело 210 Турака и 120 низама, тј. укупно 330 лица.¹⁸

Постепеним слабљењем и повлачењем османске власти, муслиманско становништво је постајало све спремније на сукобе. Губљењем статуса који су уживали до тренутка када је Србија стекла аутономију, био је један од главних узрока њиховог незадовољства. Постојање двојне администрације, тј. српске и османске, додатно је утицало да сукоби постану стални део суживота Срба и Турака. Поред тога, треба истаћи да је Порта користила муслиманско становништво као вид притиска на српску владу, док је постојање османских гарнизона у Србији доживљавано као да је земља под опсадом.¹⁹

Инциденти су нарочито почели да се интензивирају након објаве Хатишерифа из 1830. године. Најинтезивнији сукоби били су у Ужицу, а изазивачи немира истицали су да се неће повиновати ничијим наредбама и да се никога не боје. У пролеће 1831. године у ужичкој чаршији Турци су претукли једног Србина, а двојицу су покушали да посеку. Спречени у тој намери, претили су да ће Србима учинити оно чему се не надају (Радосављевић 2006: 43–45; 2017: 125–127).²⁰ Следеће године дошло је до познате „Ужичке кавге“, која је имала за последицу исељење Срба из ужичке вароши. Српско

18 АСАНУ, ГЈ, 12577/Б-9, Тасти – Тувнелу, Београд, 8. јул 1862.

19 АС, КК, VII, 631; ИГ, 1161, 1163; АСАНУ, Лични фонд Матије Бана (= МБ), IV/3.

20 АСАНУ, ИЗ, 914.

становништво вратило се у Ужице тек 1835. године (опширније: Живковић 1979: 73–95). Ситуација није била боља ни у Београду. У пролеће 1831. године, када је кнез Милош хтео да спроведе исељење Турака у складу са Хатишерифом, Турци су подметнули пожар у српском делу вароши. Године 1834. Београдски Турци су изазвали оружани сукоб у којем је било рањено петоро Срба. Поред тога, турске тобџије су често, приликом изласка из града у варош, пребијали недужно српско становништво, док су Турци из вароши покушавали да спрече изградњу српских кућа, чији су прозори гледали на двориште турских кућа, зато што је то нарушавало њихов породични живот (Перуничкић 1964: 613–615, 646–647; 1970: 67, 117, 127–129; Рашид-беј 2010:96).²¹

Неколико недеља након исељења Турака из готово свих соколских села (1834), соколски Турци, који су увек изазивали немире и били спремни за оружане сукобе, убили су два Србина и одсекли им главе. Године 1837. у Соколу су покушали да потурче једну Српкињу, док је Илија Милошевић, младић од 16 година, родом из Босанског ејалета, био потурчен. Међутим, на брзу интервенцију српских органа власти девојка је предата азбуковачком среском начелнику, а младић је уз помоћ појединих соколских ага успео да побегне из града. Соколски муселим и поједине аге правдале су се српским властима: „Ми знамо да то Милош-бегу неће бити мило чути, и ми знамо колика добра он нама чини, да га Бог поживи; али је то све без нашег знања учињено; јер наш кадија слабо нас за шта пита.“ Следеће године Хусеин Дудаковић из Сокола убио је Мирка Танацковића из села Ораовице у Азбуковачком срезу.²²

21 Новине Србске, 1/13. септембар 1834.

22 АС, КК, XXVIII, 139, 140, 141, 146, 163, 177, 185, 199, 200, 202; VI, 469, 475; XXXVII, 1081, 1569, 1602, 1645, 1650, 1793.

Петогодишњи рок о исељењу муслиманског становништва из Кнежевине Србије није био испоштован. Присуство муслиманског живља отежавало је стабилизацију и функционисање српских органа власти. Основни узрок томе била је чињеница да се муслимани нису налазили под јурисдикцијом српске власти, те се због тога нису сматрали дужнима да се придржавају српских полицијских уредби. Често су се кретали наоружани, пушили чибукe у вароши, што је било забрањено, како не би дошло до пожара, одбијали да се повинују наређењим асрпских патрола и изазивали немире у чаршији током пазарних дана. У таквим околностима било је немогуће одржати ред и мир и обезбедити личност и имање српским грађанима.²³

Током 1839. године дошло је до туче између Срба и муслимана у смедеревској чаршији. Следеће године су Ахмед Манџукић и Ибро Мејић из Сокола убили српског трговца Симу Ореовца. Године 1841. Спахија Реџеп Салиховић ранио је у Београду три Србина, док је турски низам тукао сељака Тому Тасића из Остружнице, зато што му није хтео бесплатно дати дрва за огрев. Соколски Турци су 1844. године напали на српско село Шљивову, неколико српских сељака ранили, а неколико позатварали. У току 1848. године забележено је више кривичних дела почињених од стране Турака. Смедеревски Турци су затворили у смедеревски град и тукли Василија Митровића, практиканта Окружног начелства. У Београду је турски низам ранио ножем оца и сина, Ламбру и Петра Николића, трговце. Народ се на брзину окупио и захтевао да се убица преда и да се турске страже повуку са Варош капије у град, што се и десило.²⁴

23 АСАНУ, МБ, IV/3.

24 АС, МУД-П, 1861, Ф XIV, Р 114; МИД-И, 1841, Ф II, Р 109; Ф IV, Р 81; Ф VIII, Р 83; ИГ, 425, 713.

Наредних година турски изгреди су се наставили. Током 1850. године Турци су претукли на Дорћолу дорћолског позорника Димитрија Костића, механицијског слугу Настаса Дамјановића и ђака Симеона Бимбића. Две године касније три турска низама претукла су грочанског трговца Ђорђа Живковића. У току 1858. године Турци су на Дорћолу нанели тешке телесне повреде неколицини Срба, док су следеће године турске патроле без икаквог разлога претукле неколико Срба, од којих је један преминуо након батинања. Насиље Турака посебно је било изражено у околини Сокола. Посебно је у томе предњачио братанац соколског муселима Али-аге Заимовића, Салко Заимовић, „најгрђи зликовац и силеција“. Соколски Турци насилно су одузимали земљу српским сељанима, затирали им шуме, убијали стоку или је затварали, па им тражили новчану накнаду у замену да је пусте.²⁵

Почетком 1860. године у Београду је један Турчин претукао и напаствовао младића Петра Николића, док је други Турчин покушао да силује девојчицу од 13 година, ћерку Станка Мишића из Палилуле.²⁶ У ужичкој вароши Срби су имали честе непријатности са Турцима, те су се због тога редовно жалили Окружном начелству. Турци су по Ужицу и околини ишли увек наоружани и често нападали и тукли Србе. Често су се опијали и пуцали из пушака, а куршуми су летели на све стране, што је изазивало страх код српског живља. Због овога су се догађала убиства појединих Срба, а кад год би се неки Србин сукобио са Турчином, „по више њих у гомилу наоружаних на Србина насрне“.²⁷ Иста

25 АС, МИД-И, 1856, Ф I, Р 160; МУД-П, 1860, Ф X, Р 161; 1861, Ф XIV, Р 114.

26 АС, МУД-П, 1860, Ф VIII, Р 144, 151.

27 АС, МУД-П, 1860, Ф IX, Р 186.

ситуација је била у Шапцу, где су Турци редовно изазивали сукобе. Шетајући стално наоружани нису презали да потегну оружје, како на представнике српске власти, тако и на српске грађане.²⁸ Увек немирни соколски Турци настављали су са својим изгредима, тако што су Србима из околних села тежили да узурпирају имовину или им убијају стоку. Нису презали ни од покушаја убиства, као што је био случај са шљивовским кметом Вилотијем Миловановићем.²⁹

У намери да стане на пут турским изгредима, српско Министарство иностраних дела често се обраћало београдским мухафизима или Порти. Највећи број случајева остао је нерешен или би кривци били само привидно кажњени, што је Турцима само давало подстицаја да наставе са својим изгредима. Турци су увек били спремни да се бране од оптужби, користећи увек сличне изговоре, тј. оптужујући Србе да их угњетавају и причињавају им штете. У оваквим околностима српска влада је у више наврата имала намеру да ради на спровођењу одредби Хатишерифа из 1830. и 1833. о исељавању Турака из Србије.³⁰ Најдаље се у томе отишло 1860. године, када је кнез Милош упутио посебну депутацију у Цариград, која је између осталог требало да покрене и то питање, али неповољне међународне околности нису ишле на руку српској депутацији. У пролеће 1861. године прилике су се учиниле повољним за наставак преговора са Портом. Са једне стране устанак у Херцеговини је претио да узме шире размере, док су са друге стране велике силе вршиле притисак

28 АС, МУД-П, 1860, Ф IX, Р 186; Ф X, Р 161.

29 АС, МУД-П, 1860, Ф X, Р 161.

30 АС, МИД-И, 1842, Ф II, Р 14; Ф III, Р 57; 1847, Ф I, Р 254; 1849, Ф II, Р 44; 1853, Ф I, Р 153; 1856, Ф I, Р 160; ИГ 161, 488; АСАНУ, МБ, IV/3.

на Порту да предузме реформе којима би се поправио положај хришћанских поданика Османског царства. У оваквим околностима у Цариград је послат велики српски државник Илија Гарашанин, који је сматран као најподеснија личност за ову мисију (Јакшић, Вучковић 1963: 47–48, 63–64; Леовац, 2015: 49, 54–55, 57–58, 60).³¹

Илија Гарашанин је стигао у Цариград 13. априла 1861. године. У наредним данима посетио је високе османске великодостојнике. Сви високи чиновници Порте са којима се Гарашанин сусрео говорили су му како је у интересу Османског царства да задовољи Србију, али да се они надају да ће Србија остати верна султану.³² Крајем априла Гарашанин је предао Мехмед Емин Али-паши, османском министру иностраних дела, Мемоар српске владе о муслиманском становништву у Србији. У Мемоару је било истакнуто да су сукоби између Срба и Турака настањених изван градова чести, и да постојање двојне администрације представља главни узрок томе. Како би се то убудуће избегло, српска влада „из осећања чисте хуманости према тим породицама“, неће тражити по праву које јој је дато Хатишерифом из 1830. да се Турци иселе из вароши, већ само да се подвргну јурисдикцији српских власти. Чинећи тај уступак српска влада се нада, стајало је у Мемоару, да

31 Шаљући Гарашанина у Цариград, српски кнез Михаило Обреновић (1839–1842, 1860–1868), руководио се саветима из Русије и Француске, које су обећале да ће подржати српске захтеве на Порти. Поред тога, овом мисијом Гарашанин је враћен у политички живот Србије, како због свог политичког искуства, тако и по савету руске и француске владе, које су га сматрале једним од најспособнијих српских политичких делатника.

32 АС, ИГ, 1204, И. Гарашанин – Ф. Христићу, Цариград, 3/15. април 1861; Исти – Истом, Цариград, 5/17. април 1861; Исти – Истом, Цариград, 9/21. април 1861; Исти – Истом, 12/24. април 1861.

ће се ово применити и на Турке у београдској вароши (*Archives diplomatiques* 1861: 148–150).³³

Порта није хтела никако да прихвати предлог српске владе о јурисдикцији, зато што је управо муслиманско становништво представљало један од фактора којим је држала Кнежевину Србију „у стању покорности“.³⁴ Али-паша је изашао са контра-предлогом, тј. предлагао је да се исели сво муслиманско становништво из Србије, осим из Београда, а на њихово место да дођу регуларне трупе.³⁵ О Београду Али-паша није хтео много да разговара, већ је убеђивао Гарашанина да мало сачека и да не може Србија да добије све одједном, а Порта све да изгуби.³⁶ Гарашанину су стигле инструкције из Београда да српску владу једино може задовољити решење да Турци у Београду потпадну под јурисдикцију српских органа власти, а само да остану турски поданици.³⁷

33 АС, ИГ, 1177, 1183, 1204, И. Гарашанин – Ф. Христићу, Цариград, 12/24. април 1861.

34 АС, ИГ, 1163.

35 Убрзо је и сам Али-паша одустао од овог предлога. АС, ИГ, 1204, И. Гарашанин – Ф. Христићу, Цариград, 17/29. април 1861; Исти – Истом, Цариград, 1/13. мај 1861; Исти – Истом, Цариград, 3/15. мај 1861; Исти – Истом, Цариград, 8/20. мај 1861; Исти – Истом, Цариград, 10/22. мај 1861; Исти – Истом, Цариград, 15/27. мај 1861; Исти – Истом, Цариград, 22. мај/3. јун 1861.

36 „Лице ваше ужива овде велико уважање, али сте ви и човек правичан и лако поњате да се нека начела не дају тако лако преломити. [...] што је год могућно и што не шкрби призната права Портине, то ће се вама учинити до последњег степена, док би се неком другом само до пола учинило.“ АС, ИГ, 1204, И. Гарашанин – Ф. Христићу, Цариград, 10/22. мај 1861.

37 АС, ИГ, 1203, Ф. Христић – И. Гарашанину, Београд, 12/24. мај 1861; 1204, Исти – Истом, Београд, 23. мај / 4. јун 1861; 1203, Исти – Истом, Београд, 21. јун / 3. јул 1861. Хенри Булвер, британски посланик у Цариграду, кога је Гарашанин због његовог

Од тог тренутка питање Београда постало је главни циљ Гарашанинове мисије. Порта је одуговлачила са решавањем тог питања изговарајући се најпре болешћу, а потом и смрћу султана Абдул-Меџида I (1839–1861).³⁸ Свестан да Порта на сваки начин избегава да отпочне преговоре, Гарашанин је обавестио владу о реалној ситуацији: „Моја мисија, која се највише састоји у питању за Београд, изгледа да је без сваког успеха“.³⁹ Неколико дана након тога Порта је изашла са предлогом о мешовитом суду у Београду, који би био надлежан за Србе и Турке. Када је капућехаја Милан Петронијевић рекао Али-паши, да је управо постојање мешовите власти главни проблем, паша му је одговорио да Порта преко оног што је понудила неће даље ићи: „Ја преклињем г. Гарашанина да не тражи више, него што је могуће, како нас не би метуо у непријатно положење, да га морамо одбити“.⁴⁰ Овакав предлог потврдио је Гарашанинова

утицаја и због тога што је штитио интересе Порте називао „правим великим везиром“ и „највернијим турским пријатељем“, слично је говорио Гарашанину: „Ви не треба да се надате да ћете све добити што тражите, као и Турци што не треба да задрже што оћеду, ту мора бити погодба“. АС, ИГ, 1204, И. Гарашанин – Ф. Христићу, Цариград, 10/22. мај 1861; Исти – Истом, Цариград, 15/27. мај 1861.

38 Немири у Сирији и устанак у Херцеговини такође су отежали Гарашанинову мисију, а Али-паша му је поручивао преко српског капућехаја Милана Петронијевића да га је срамота што овако дуго одуговлачи са одговором: „Кажите г. Гарашанину да ме је заиста од њега стид, што његову ствар морам тако дуго да развличим“. АС, ИГ, 1204, И. Гарашанин – Ф. Христићу, Цариград, 29. мај/10. јун 1861. Султан Абдул-Меџид је преминуо 25. јуна 1861.

39 АС, ИГ, 1204, И. Гарашанин – Ф. Христићу, Цариград, 23. јул/4. август 1861.

40 АС, ИГ, 1204, И. Гарашанин – Ф. Христићу, Цариград, 18/30. август 1861; 1203, Ф. Христић – И. Гарашанину, Београд, 20. август / 1 септембар.

предвиђања. Све даље разговоре Гарашанин је сматрао беспредметнима. Првог октобра саставио је званичан одговор на Али-пашин предлог, у коме је истакао да би се установљењем мешовитог суда стање само још више погоршало и нарушила права Србије, стечена Хатишерифом из 1830. године. Пристао је само на установљење мешовите комисије која би радила на исељавању Турка из Србије, у складу са Хатишерифом из 1830. На крају, саопштио је да је добио наређење да се врати у Београд (*Archives diplomatiques* 1861: 440).⁴¹

За време боравка Илије Гарашанина у Цариграду српско-турски сукоби у Србији нису јењавали, да би од почетка 1862. године били интензивирани. Турци су стално изазивали сукобе са Србима и спремали се за оружани обрачун. Српска влада је због тога повећала број жандарма у Београду, што је изазвало подозрење код београдских Турака. Активност српске жандармерије, која је улазила у сукобе са турским патролама и приводила турске преступнике, онеспокојила је београдског мухафиза, те је он тим поводом послао више извештаја у Цариград (Ђорђевић 1983: 32–59; Özkan 2011a: 174–178). Ситуација је постала критична 15. јуна 1862. године, када су турски низами на дорћолској Чукур-чесми смртно претукли младића Саву Петровића, бакалског шегрта. Убрзо после тога дошло је до оружаног сукоба у београдској вароши између Срба и Турака. Сукоб је био привремено обустављен 16. јуна споразумом између Гарашанина⁴² и београдског мухафиза Ашир-паше. Међутим, већ следећег дана по наређењу Ашир-паше отпочело је бомбардовање београдске вароши. Српски капућехаја Јован Ристић који је о томе

41 АС, ИГ, 1203.

42 Илија Гарашанин је од 21. октобра 1861. био председник владе и министар иностраних дела.

добрио обавештење истог дана, одмах је реаговао. Обавестио је дипломатске представнике великих сила у Цариграду, а великом везиру Али-паши Ристић је рекао да, ако се Ашир-паша надао да ће рушећи Београд срушити Србију, у томе се преварио: „Србија није у Београд“. По налогу својих претпостављених из Цариграда, реаговали су страни конзули у Београду, тако да су непријатељства окончана 19. јуна. Порта је сменила Ашир-пашу, а за новог београдског мухафиза именован је Рашид Мехмед-паша. Истовремено из Цариграда у Београд су упућени портини чиновници Ахмед Вефик-ефендија и Али-беј, који су требали да иследе цео случај (Ристић 1872: 28–35, 108–110; Ђорђевић 1983: 64–121; Христић 2006: 419–444).⁴³

Интезивирање српско-турских сукоба и бомбардовање Београда представљају Портин одговор на одлуке Преображенске скупштине (1861) о стварању српске народне војске и на ратне припреме Србије. Са друге стране Порта се на овај начин осигурала од уплитања Србије у Херцеговачки устанак и Омер-пашин поход на Црну Гору, познатији у домаћој историографији као Друга Омер-пашина војна. Када се узме у обзир наведено, ситуација до које је дошло у јуну 1862. постаје много јаснија.⁴⁴

Бомбардовање српске престонице отворило је питање о царским градовима у Кнежевини Србији и „показало је целом свету велику опасност која Србији и ње-

43 *Српске новине*, 7/19. јун 1862; *Исто*, 9/21. јун 1862.

44 Истицањем наведених чињеница хтелo се указати у каквим околностима и зашто је дошло до бомбардовања Београда, без намере да се детаљније улази у објашњење догађаја који су до тога довели, зато што је то детаљно обрађено у домаћој историографији (опширније: Јакшић, Вучковић 1963: 80–83, 102–111; Берић 2007; Павићевић 1963).

ном развиту грози од турских гарнизона који станују по српским градовима“. Кнез Михаило захтевао је од Порте да исели своје гарнизоне из Србије, а од гарантних сила тражио је да утичу на Порту да се ово спроведе у дело.⁴⁵ „Док је турских градова у Србији, нити њој може бити напретка, нити мени у њој опстанка“, био је став српског кнеза (Ристић, 1897:14). Међународна конференција која се састала у летњиковцу великог везира Мехмед Фуад-паше, у цариградском предграђу Канлици, 22. јула 1862. године, требало је да испита узроке недавних догађаја у Београду. Четвртог септембра, на десетој седници конференције, усвојен је протокол којим је требало регулисати односе између Кнежевине и Царства. Коначан текст протокола Канличке конференције потписан је од стране дипломатских представника гарантних сила 8. септембра. Султан Абдул Азис I (1861–1876) прихватио је решење конференције, обавезујући се да у Србију упути ферман написан у складу са протоколом конференције (Ристић 1872: 44–82, 142–144; Јакшић, Вучковић, 1963: 140–152; Ристић 2008: 233–264; Леовац 2015: 90–95).

Протоколом Канличке конференције било је предвиђено да се муслимани иселе из свих вароши, тврђаве у Соколу и Ужицу да се поруше, а у београдски, шабачки, смедеревски и фетисламски град да уђе низам. Србија је била дужна да исплати одштету муслиманима и да поруши део кућа ради проширивања рејона београдског града. Посебним инструкцијама било је наложено београдском мухафизу да артиљерију сме да

45 АС, ИГ, 1573. Париским миром од 30. марта 1856. године гарантне српске аутономије постали су поред Русије и Велика Британија, Француска, Аустрија, Пијемонт/Италија и Пруска/Немачка. Од тог тренутка, у дипломатском језику, за све њих се усталио назив гарантне силе.

употреби само у случају напада на београдску тврђаву.⁴⁶ Кнез Михаило није хтео да прихвати одлуке конференције у Канлици. „Био је решен да од овог питања направи питање рата или мира између Србије и Турске“. У намери да приволи кнеза да попусти Порти, у Београд је дошао Хенри Булвер, британски посланик у Цариграду. Кнез је попустио тек када је „амбасадор горде Британије отишао“, тј. „када је крајње време наступило да се морао изјаснити за политику рата или мира“. Војна неспремност Србије и савети „пријатељских сила“ утицали су на кнеза да се на крају помири са реалном ситуацијом.⁴⁷ Обавештавајући 3. октобра великог везира Мехмед Фуад-пашу да прихвата одлуке Канличке конференције, српски кнез није пропустио да покаже своје незадовољство. Када му је четири дана касније београдски мухафиз Рашид Мехмед-паша предао султанов ферман којим се налаже извршење Канличког протокола, кнез Михаило је избегао сваки чин указивања поштовања, завршавајући аудијенцију следећим речима: „Извршићу ферман, а ви сте могли видети да сам већ почео“ (Ристић, 1872: 146–151; Ристић 2008: 264–269).⁴⁸

Исељавање муслимана отпочело је убрзо након завршетка конференције у Канлици. У периоду од 25. септембра до 21. октобра 1862. иселили су се београдски муслимани. Највише њих се населило у Нишки (Ниш, Пирот) и Видински санџак (Видин), а мањи део у Зворнички санџак (Брчко, Градачац, Орашје). Муслимани

46 *Србске новине*, 25. септембар / 7. октобар 1862.

47 АС, ИГ, 1573. „Овако остати не може, засад пристајемо, што смо неспремни, али ја ћу турски јарам стрести, а ради тога жртвоваћу цело моје имање ако затреба“, говорио је кнез Михаило (Христић 2006: 461).

48 *Србске новине*, 25. септембар / 7. октобар 1862.

из Ужица иселили су се у периоду од 1. до 10. октобра, а соколски муслимани након њих. Последња група отишла је из Сокола 9. новембра. Највећи број Турака из Сокола и Ужица населио се у Зворнички санџак, а мањи део у Бихаћки и Бањалучки санџак. Исто тако и Турци из Шапца, који су приликом одласка три пута узвикивали: „Живео султан!“. Смедеревски муслимани отишли су 16. новембра у Видин, а исто тако и муслимани из Фетислама. Почетком 1863. године срушена су утврђења у Соколу и Ужицу (Özkan 2011b: 124–133; Hodžić 1958: 76–141).⁴⁹

У Београду се 5. фебруара 1863. састала међународна војна комисија, која је требало да одреди рејон београдске тврђаве. Комисија је већ 9. априла поднела Порти извештај у коме је било наглашено да се питање београдске тврђаве мора решити независно од војних потреба, зато што је тврђава оронула и не одговара модерним фортификацијама. Велики везир је усвојио мишљење комисије, али без консултовања Србије, што је било у супротности са II и V чланом Канличког протокола. Због тога је српска влада затражила исправку рејона, што је Порта одбацила крајем децембра 1863. Порта није прихватила ни компромисно решење које је нудила Француска, тако да је питање рејона остало нерешено (Алексић 1957: 87–89; Јакшић, Вучковић 1963: 182–183; Ловчевић 1931: 98, 197).⁵⁰

Двадесет и првог септембра 1863. састала се у Београду српско-турска комисија која је требало да реши питање надокнаде штете исељеним београдским мус-

49 АС, ИГ, 1395; *Београдске илустроване новине*, 1/13. март 1866. Исељавање муслимана застало је код Малог Зворника и Сакара. Портин комесар Али-беј, рекао је да нема инструкције да изврши њихово исељавање.

50 АСАНУ, Лични фонд Јована Ристића (= ЈР), XI/7-178.

лиманима. Портини комесари процењивали су одште-ту за имања београдских Турака на 18 милиона гроша, а српска влада је пристајала само на суму од три милиона гроша. Питање је коначно решено 17. децембра 1865. године, када је договорено да се Турцима за њихова потраживања у Београду исплати девет милиона чаршијских гроша. Према договору Срби нису смели да руше џамије, а Турци су Србима требали да предају гробља пошто пренесу посмртне остатке. Суму је требало исплатити у три рате, почевши од Митровдана 1866. године (Ловчевић 1931: 120, 123, 128–130; Özkan 2011b: 133–134).⁵¹

У складу са одлукама Канличке конференције Пор-та је попунила гарнизоне у Београду, Шапцу, Смедереву и Фетисламу. Године 1865. београдски гарнизон је имао 2.100 низама, 400 тобџија и 416 топова, шабачки 380 низама и 19 топова, смедеревски 380 низама и 31 топ, а фетисламски 40 јерлија, 120 тобџија и 7 топова. Београдски гарнизон је имао поред наведеног, 62 официра (1 ферик-паша (генерал), 1 миралај (пуковник), 4 бинбаше (мајора), 8 коласа (капетана), 16 јузбаша (поручника), 32 мулазима (потпоручник), 10 нижих официра и 7 лекара. Важно је нагласити да је годишњи расход београдског гарнизона износио 5.220.000 чаршијских гроша, тј. 2.900.000 чаршијских гроша више, него што је Србија плаћала годишњи данак Порти.⁵²

Османски низами и официри нису се хтели повиновати српским уредбама и прописима који су важили изван царских градова, те је то постало узрок нових неспоразума између представника српске и османске власти. Шабачки бинбаша је псовао Милоша Милошевића,

51 АС, ИГ, 1512, 1560. Муслиманска имања у Ужицу откупљена су до 1867. (Игњић 2011: 81–84).

52 АСАНУ, ЈР, XI/1-3.

српског цариника на Шабачкој скели, само зато што је цариник тражио од њега да поштује важеће прописе.⁵³ Када је српски кмет отишао у шабачки град да се жали бинбаши што је низам претукао Јована Јовановића из Крупња, ученика Шабачке гимназије, бинбаша је насрнуо на кмета и рекао му „да је детету дато оно што је и тражило“. Поводом овог случаја реаговао је београдски мухафиз Ејуб-паша, низам је премештен у Смедерево, бинбаша је удаљен из Србије, а претученом Јовановићу исплаћена је одштета од 148 чаршијских гроша.⁵⁴ Проблем у Шапцу представљао је и постављање турских стражара изван града, под изговором да чувају имовину одсељених Турака, као и егзерцирање низама изван града. Шапчане је посебно плашило пуцање топова са шабачког града у време Бајрама.⁵⁵

Посебан проблем је био са београдским низамима који нису хтели да излазе у варош на Стамбол капију, као што им је било одређено, већ где год стигну. Низами су у гомилама излазили у варош, опијали се и улазили појединим људима у куће. Три низама су покушали да силују Иду, жену Максима терзије. Београдски мухафиз је казнио низаме за њихов преступ. Поводом тога писао је српској влади, обавестивши је истовремено, да не може забранити низамима да излазе у варош, али да ће их држати под контролом. Међутим, показало се да то није било могуће, те су се и након тога дешавали упади низама у поједине српске куће, а све у намери да нешто опљачкају или напаствују жене.⁵⁶ Поред наведе-

53 АС, МУД-П, 1863, Ф IX, Р 93а.

54 АС, МУД-П, 1863, Ф XXII, Р 21.

55 АС, МУД-П, 1863, Ф XXII, Р 48. По налогу Ејуб-паше, турске страже изван града биле су уклоњене.

56 АС, МУД-П, 1863, Ф XXII, Р 23, 27; 1865, Ф XV, Р 164; 1866, Ф IX, Р 163.

них преступа, низами су често псовали српске органе власти, неки су покушали да опљачкају поједине грађане, а поједини међу њима су покушали да напаствују српске дечаке.⁵⁷ Проблеми са низамима јављали су се и у Смедереву. Њихово излагање из града у варош и улажење у српске куће и дворишта, у више наврата је могло довести до сукоба. Исто као и у случају Београда, паша им је забранио да тумарају по вароши, али им није могао забранити да излазе из града.⁵⁸

Од бомбардовања Београда српска дипломатија је у свакој прилици убеђивала гарантне силе да је присуство османских гарнизона на српској територији главни узрок свих неспоразума између Србије и Порте. У овом периоду, узимајући у обзир тадашње околности и могућности, Србија је вршила озбиљне припреме за рат са Османским царством, ради ослобођења и уједињења српског народа. Ратне припреме укључивале су пре свега јачање војне снаге Србије и склапање савеза са другим балканским државама и појединим тајним револуционарним организацијама (Јакшић, Вучковић, 1963; Леовац, 2015). На примедбе појединих гарантних сила о војним припремама, српска влада је увек спремно одговарала: „Докле год видимо турске топове наперене на нашу престоницу, ми смо дужни и дан и ноћ старати се, да обезбедимо нашу будућност од понављања крвавих позорја од месеца [јуна] 1862. године“.⁵⁹

Промене на међународној сцени у лето 1866. године, изазване поразом Хабзбуршке монархије у рату са Пруском и устанком на Криту против османске власти, створиле су могућност и за решење градског питања.

57 АС, МУД-П, 1863, Ф XXII, Р 31, 32, 37.

58 АС, МУД-П, 1863, Ф XXII, Р 46.

59 АС, ИГ, 1573.

Српски капућехаја Јован Ристић, поучен дипломатским искуством у Цариграду, схватио је да је време да се од Порте затражи предаја преосталих царских градова у српске руке. Ристић је дошао у Београд 22. октобра и изнео предлог кнезу да се градови затраже директно од Порте. Предлог је усвојен и решено је да се градови затраже директним кнежевим писмом великом везиру Мехмед Ружди-паши. Писмо је вешто саставио Јован Мариновић, српски политичар и дипломата. Мариновић је на крају писма истакао да би уступањем тврђава, „султан привезао за себе нераскидљивим везама народ храбар и лојалан“. Кнез је потписао писмо 29. октобра, а два дана након тога Ристић је кренуо на пут. Писмо је предато великом везиру 10. новембра (Ристић 1887: 419–434, 461–471; Љушић 1990: 90).⁶⁰ Кнежев корак изазвао је праву забуну, зато што је до њега дошло у години у којој је Србија интезивно радила на ратним припремама, те је самим тим представљао индиректну претњу Порти (Рајић 2015: 24).⁶¹

Одлазак османских гарнизона из Србије за гарантне силе представљао је максималан уступак српској Кнежевини на штету османских интереса. Иако су Аустрија, Француска и Русија радиле да се давањем уступака Србији на рачун Порте, избегне отварање Источног питања, пресудну улогу у повољном решењу градског питања одиграла је Велика Британија. Наоружавање Србије, страх од потенцијалне доминације ру-

60 АС, ИГ, 1573; АСАНУ, ЈР, XI/7-178; *Србске новине*, 11/23. март 1867.

61 Јован Ристић је вешто умиривао Порту. Говорио је да Србија не тражи градове по праву, зато што по хатишерифима градови припадају султану, већ да српски кнез рачуна на султанову великодушност. Због тога да се овај корак српске влада „не сматра другачије, већ као корак поверљив и директан који кнез чини према Њег[овом] Вел[ичанству] султану“ (Ристић 1887: 471–473).

ског утицаја у Цариграду и све веће залагање Русије за балканске хришћане, што би имало за последицу јачање утицаја ове велике силе на европска збивања, утицало је на британску владу да препоручи Порти да преда тврђаве без одлагања као поклон српском кнезу. Порта је 17. фебруара 1867. коначно преломила да се Србији уступе утврђења, а султан је то потврдио следећег дана. Градско питање је дефинитивно решено 3. марта, кад је велики везир одговорио на писмо српског кнеза од 29. октобра прошле године (Рајић 2013: 133–138).⁶²

Пошто је градско питање решено у корист Србије, кнез Михаило је прихватио да посети султана Абдул Азиса I. Српски кнез је стигао у Цариград 2. априла на султановом параброду „Султанија“ и одмах је био примљен у аудијенцију. Султановим ферманом од 10. априла српском кнезу и српској војсци уступљене су тврђаве у Београду, Шапцу, Смедереву и Фетисламу, с тим да се поред српске вије и османска застава. Ферман је свечано прочитао на Калемегдану, 18. априла на цветни четвртак, Алекса Пачић, секретар турског језика српског Министарства иностраних дела. После овог чина, Али Риза-паша, последњи београдски мухафиз, свечано је предао српском кнезу кључеве царских градова. Убрзо након тога уследило је повлачење османских гарнизона из Кнежевине Србије које је трајало до 6. маја, када је на првом српском параброду „Делиграду“, последњи остатак београдског гарнизона отишао низ Дунав у Рушчик. Од тог тренутка у свим царским градовима налазила се српска војска (Алимпиић 1892: 383–387; Милићевић 1903: 14; Јанковић 2007: 160–180).⁶³ Усту-

62 *Србске новине*, 14/26. март 1867; *Исто*, 22. март / 2. април 1867; *Исто*, 23. март / 3. април 1867; АСАНУ, ЈР, XI/7-178, 193; ИЗ 7111.

63 АС, ИГ, 1573; АСАНУ, ЈР, XI/7-178, 202, 210, 211; *Србске новине*, 16/28. март; *Исто*, 22. март / 2. април 1867; *Исто*, 6/18. април

пање градских утврђења српском кнезу представља једну од најважнијих прекретнице нововековне историје Србије. Србија је оснажила своју аутономију и кренула ка путу независности, до чега је дошло 1878. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Архив Србије (АС)

- 1) Кнежева канцеларија (КК)
- 2) Народна скупштина (НС)
- 3) Министарство иностраних дела – Инострано одељење (МИД-И)
- 4) Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење (МУД-П)
- 5) Лични фонд Илије Гарашанина (ИГ)

Архив српске академије наука и уметности (АСАНУ)

- 1) Историјска збирка (ИЗ)
- 2) Исписи Гргура Јакшића (ГЈ)
- 3) Лични фонд Јована Ристића (ЈР)
- 4) Лични фонд Матије Бана (МБ)

Објављени извори:

Алимпиић, Милева. *Живот и рад генерала Ранка Алимпиића у свези са догађајима из најновије српске историје*. Београд: Српска краљевска државна штампарија, 1892. Штампано.

1867; Исто, 11/23. април 1867; Исто, 15/27. април 1867; Исто, 25. април/ 7. мај 1867. Истог дана, тј. 6. маја, Београд је напустио и последњи београдски мухафиз Али Риза-паша (Опширније о њему: Леовац 2018: 135–139).

Archives diplomatiques. Recueil de diplomatie et d'histoire, Tome quatrième (octobre, novembre, decembre). Paris: Archives diplomatiques, 1861. Штампано.

Каниц, Феникс Филип. *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века, прва књига.* Београд: Логос арт, 2007. Штампано.

Кркљуш, Љубомирка (прир.). *Извештаји француских дипломата из Београда у време револуције (1848–1849).* Нови Сад: Матица српска, 2009. Штампано.

Куниберт, Бартоломео. *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића (1804–1850), књига друга.* Београд: Просвета, 1988. Штампано.

Ловчевић, Стеван (прир.). *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, књига друга, од 4 јуна 1859 до 29 марта 1874.* Београд: Српска краљевска академија, 1931. Штампано.

Љушић, Радош (прир.). *Алимпије Васиљевић, Моје успомене.* Београд: Српска књижевна задруга, 1990. Штампано.

Новаковић, Стојан (прир.). „Србија у години 1834, писма грофа Боа-ле-Конта де Рињи министру иностраних дела у Паризу о тадашњем стању у Србији“. *Споменик Српске краљевске академије XXIV (1894):* 1–64. Штампано.

Пауновић-Штерменски, Јелена (прир.). *Филип Христић, Успомене.* Београд: Службени гласник, 2015. Штампано.

Пејтон, Ендрју Арчибалд. *Србија, најмлађи члан европске породице или боравак у Београду и путовања по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године.* С енглеског превео Бранко Момчиловић. Нови Сад: Матица српска, 1996. Штампано.

Перуничић, Бранко (прир.). *Београдски суд (1819–1839).* Београд: Историјски архив Београда, 1964. Штампано.

Перуничић, Бранко (прир.). *Управа вароши Београда (1820–1912).* Београд: Музеј града Београда, 1970. Штампано.

Радосављевић, Недељко В. (прир.). *Књажевска канцеларија. Ужички суд (1825–1839), документа.* Београд, Ужице: Архив Србије, Историјски архив Ужице, 2006. Штампано.

Рашид-беј. *Историја чудноватих догађаја у Београду и Србији.* Превео с турског Димитрије С. Чохаџић. Београд: Ариадна, 2010. Штампано.

Ристић, Јован. *Бомбардање Београда (1862. год.), по аутентичним изворима и са објашњавајућим документима.*

Београд: Државна штампарија, 1872. Штампано.

Ристић, Јован (прир.). *Преписка између кнеза Михаила Обреновића III и српског заступника у Цариграду Јов. Ристића 1861–1867, са уводом и једним додатком.* Београд: Штампарија С. Хоровица – до реалке, 1897. Штампано.

Христић, Витомир (прир.). *Никола Христић, Мемоари 1840–1862.* Београд: Просвета, 2006. Штампано.

Штампа:

Београдске илустроване новине (1866)

Новине Србске/Србске новине (1834, 1862, 1867)

Шумадинац (1851)

Литература:

Алексић, Љиљана. *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868).* Београд: Српска академија наука, 1957. Штампано.

Берић, Душан. *Устанак у Херцеговини 1852–1862.* Билећа, Гацко: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“, 2007.² Штампано.

Börekçi, Mehmet Çetin. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp meselesi.* İstanbul: Kutup Yıldızı Yay, 2001. Ştampano.

Boué, Ami. *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe, détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet empire, Tome premier.* Vienne: En commission chez W. Braumüller, 1854. Ştampano.

Гавриловић, Јован. *Речник географичко-статистични Србије.* Београд: Правитељствена књигопечатња, 1846. Штампано.

Гавриловић, Михаило. *Милош Обреновић, књига трећа (1827–1835).* Београд: Нова штампарија „Давидовић“, 1912. Штампано.

Đorđević, Života. *Çukur çesma 1862. Studija o odlasku Turaka iz Srbije.* Beograd: Nolit, 1983. Ştampano.

- Живковић, Новак. *Ужички немири (1828–1838)*. Титово Ужице: Самоуправна интересна заједница културе, 1979. Штампано.
- Игњић, Стеван. *Ужице и околина 1842–1914*. Ужице, Београд: Народни музеј, Службени гласник, 2011.² Штампано.
- Јакшић, Гругур, и Војислав Ј. Вучковић. *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (први балкански савез)*. Београд: Историјски институт, 1963. Штампано.
- Јанковић, Зорица. *Цару на диван. Сусрети српских владара и турских султана*. Београд: ИП Београд, 2007. Штампано.
- Кудрявцева, Елена П. *Россия и становление сербской государственности (1812–1856)*. Москва: Квадрига, 2009. Штампано.
- Леовац, Данко. *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*. Београд: Службени гласник, 2015. Штампано.
- Леовац, Данко. „Последњи мухафиза Београда (1856–1867)“. *Српске студије* 9 (2018): 125–140. Штампано.
- Љушић, Радош. *Кнежевина Србија (1830–1839)*. Београд: Српска академија наука, 1986. Штампано.
- Љушић, Радош. *Историја српске државности, књига II, Србија и Црна Гора, нововековне српске државе*. Нови Сад: Огранак Српске академије наука и уметности, „Беседа“, издавачка установа православне Епархије бачке, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, 2001. Штампано.
- Милићевић, Милан Ђ. „Соко (у Подринском округу)“. *Београдске илустроване новине*, 16/28. фебруар 1866, 15–16. Штампано.
- Милићевић, Милан Ђ. „Цртице за ранију слику српске престонице“. *Годишњица Николе Чупића XXII (1903)*: 5–56. Штампано.
- Обрадовић, Стојан. „Описаније Окружја ужичког, с картом“. *Гласник Друштва српске словесности X (1858)*: 296–339. Штампано.
- Özkan, Ayşe. *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011. Ştampano.

- Özkan, Ayşe. „Müslümanların Sırbistan'dan Çıkarılmasının ilk Adımı: 1862 Belgrad Olayları ve Belgrad'ın Bombalanması“. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 30 Sayı 50(2011): 171–195. Ştampano.
- Özkan, Ayşe. „Kanlıca Konferansı Sonrasında Müslümanların Sırbistan'dan Çıkarılmaları ve Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'dan Çekilişi (1862–1867)“. *Akademik Bakış*, Cilt 5 Sayı 9 (Kış 2011): 123–138. Ştampano.
- Павићевић, Бранко. *Црна Гора у рату 1862*. Београд: Историјски институт, 1963. Штампано.
- Пчелар, Илија. „Окружје крајинско (с картом)“. *Гласник Друштва србске словесности IX* (1857): 189–223. Штампано.
- Радосављевић, Недељко В. *Време страха, град, нахија и окружје – Ужице (1788–1862)*. Београд: Еволута, 2017. Штампано.
- Рајић, Сузана. „Велика Британија и градско питање 1866/67 – Борба за Београд“. *Београдски историјски гласник IV* (2013): 123–140. Штампано.
- Рајић, Сузана. *Спољна политика Србије, између очекивања и реалности 1868–1878*. Београд: Српска књижевна задруга, 2015. Штампано.
- Rizaj, Skender. „Šta je predstavljao srpski ejalet, a šta beogradski muhafizluk“. *Врањски гласник VI* (1970): 329–332. Штампано.
- Ристић, Јован. *Спољашњи одношаји Србије новијег времена, друга књига (1860–1868)*. Београд: Штампарија Краљевице Србије, 1887. Штампано.
- Ристић, Љубодраг П. *Велика Британија и Србија (1856–1862)*. Београд: Балканолошки институт, 2008. Штампано.
- Hodžić, Šaban. „Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788–1862. godine“. *Članci i građa za kulturnu istoriju Bosne i Hercegovine 2* (1958): 65–143. Štampano.

Aleksandar M. Savić

SIX EMPIRE CITIES (1830–1867)

Summary

Hatt-i Sharifs of 1830 and 1833 regulated the relations between the Principality of Serbia and the Ottoman Empire. Serbia received its autonomy, but it was still considered part of the Empire. Ottoman rule was reduced to Six Empire Cities: Belgrade, Šabac, Užice, Soko, Smederevo and Fetislam (Kladovo). The Muslim population that was settled outside the cities had to move out of Serbia within a year. The Hatt-i Sharif of 1833 extended their term to five years, except for Muslims in the town of Belgrade whose emigration was not foreseen. The five-year deadline was not respected, which became a permanent cause of the Serbo-Turkish conflicts. Incidents began to happen from 1830 to become a frequent occurrence after 1839. The culmination was reached in 1862, when the town of Belgrade was bombed by the orders of the Belgrade muhafız *Aşir Paşa*.

The bombing of the Serbian capital has raised the issue of the continued stay of Muslims and Ottoman garrisons in Serbia. Following the decisions of the *Kanlıca* Conference, in the autumn of 1862, the Muslim population was moved out of Belgrade, Šabac, Užice, Soko, Smederevo and Fetislam, while in early 1863 the fortifications in Soko and Užice were destroyed. The Ottoman garrisons remained in Belgrade, Šabac, Smederevo and Fetislam. The Serbian government took advantage of the changes on the international scene in the summer of 1866, which resulted in the Sultan's Firman from April 10, 1867, which handed over the remaining four Empire Cities (Belgrade, Šabac, Smederevo and Fetislam) to the Serbian Prince Mihailo Obrenović. The last part of the Ottoman garrison left Serbia on May 6th. With the departure of the Ottoman garrisons from Serbia, Serbian autonomy was strengthened, and the Serbian Principality embarked on the path of independence, which came in 1878.

Key Words: hatisherifs, Ottoman Empire, Principality of Serbia, Porta, imperial cities, Muslim / Turkish population.